

KNJIŽEVNOST KAO EKSPERIMENT: *HAZARSKI REČNIK* MILORADA PAVIĆA

U romanu *Hazarski rečnik* Milorad Pavić pomerio je estetske granice savremenog romana. Njegova potreba za stvaranjem književnog eksperimenta se očitovala ne samo i formalnoj organizaciji romaneskne priče (upotrebi rečnika), već i u samom književnom, inovatorskom postupku koji u prvi plan postavlja zahtev za slikovitošću i imaginacijom smeštenim, pre svega, u prirodi sna i nesvesnom. Na taj način, autor *Hazarskog rečnika* stvara originalnu percepciju stvarnosti. Istovremeno, Pavić postavlja i čitaoca u veoma aktivan odnos dajući mu ulogu sastavljača priče. Multidimenzionalnost njegovog romana kao i književnog postupka doprinose kreativnoj inovaciji odnosa pisca i čitaoca. Prometejski duh književnog štiva uvodi i novu dimenziju shvatanja vremena i svrsishodnosti života, što na svojevrstan način doprinosi stvaranju ne samo originalnog estetskog i metafizičkog doživljaja kod čitalačke publike, već i osavremenjuje ideju književnog čina kao eksperimenta u pisanju i čitanju.

Cljučne reči: savremeni roman, hazarsko pitanje, eksperimentalna književnost, rečnik

Duh modernosti u XX veku ogledao se i u ideji eksperimenta, i to ne samo kao estetskog čina, već i kao pokušaja za originalnijim sagledavanjem sveta i čoveka. Jedan takav književni poduhvat odražava se u delu Milorada Pavića, posebno u njegovom romanu *Hazarski rečnik*.

Eksperimentalni duh se najpre oseća u samoj poetskoj postavci pisca koji život vidi kao jedinstvenu celinu nesvesne energije. Time se obrisi konkretnog i stvarnog sveta gube, a junaci njegovog romana smeštaju u neobični, nestalni virtuelni univerzum. Budući da čovek postoji jedino u svojim snovima, te da ga, slikovnosti sklona njegova svest zatvara u imaginarni svet slika, on nije u mogućnosti da se približi niti da shvati konkretnu stvarnost. Metafizička ograničenost čoveka udaljuje ga od suštine, onemogućava mu spoznaju. Jedina stvarnost koju čovek može da ima je stvarnost sna: san, kao duhovni odraz sveta u čoveku i čoveka u svetu, određuje njegov položaj i njegovu sudbinu u kosmosu. San je, istovremeno, i jedino znanje koje ljudi mogu da poseduju.

---

* Sanja.Boskovic@univ-poitiers.fr

** Naučnoistraživačka grupa MIMMOC EA3812, Univerzitet u Poatjeu, Francuska (Laboratoire MIMMOC EA3812, Université de Poitiers, France).

Poetski izraz autora *Hazarskog rečnika* uključuje jednu vrstu perceptivnog iznenadjenja: život je nesaglediva, iracionalna pojava, a ljudska svest nemoćna da bilo šta spozna ili zaključi. Odsustvo logike, ustaljene i prepoznatljive kognitivne percepcije, doprinose osećanju iznenadjenja kod čitaoca koji se, vođen enigmom hazarskog naroda, prepušta eksperimentu čitanja *rečnika*. Kontradikcija je u potpunosti postignuta: simbol znanja kognitivne svesti – *rečnik* – pretvara se u izvor iracionalne bujice slika i teško savladivih činjenica. Upravo naglašavanjem suprotnosti između naučno-istorijskih podataka koje koristi za rekonstrukciju sudbine Hazara i snovite, metafizičke neuhvatljivosti stvarnosti, Pavić stvara svojevrsnu kakofoniju neuhvatljivih predstava posloženih u pojmovnom nizu *Rečnika*.

Istovremeno, eksperimentalni poduhvat Milorada Pavića je potpuno svestan. U romanu satkanom od iracionalnih slučajnosti, zahtev za virtuelnim i za stvaranjem virtuelnog je više nego eksplicitan. Ne samo da je svet njegovih junaka virtuelni svet njihovog *nesvesnog* i njihovih snova, već je i sam književni postupak pisca upućen na stvaranje virtuelnog sveta romana u svesti čitalaca. Pisac je u ulozi informatičkog programera, on je u poziciji da stvara kompjutersku igru u kojoj će, s jedne strane, likovi slediti programerske zamisli, a s druge strane, čitaoci rekonstruisati romansku priču na ekranu njihove svesti. Na taj način, *Hazarski rečnik* postaje estetski virtuelni predmet koji se konstituše u svesti koliko njegovog tvorca, toliko i književne publike.

Književna forma: roman-rečnik

Eksperimentalni zahvat se posebno očituje u koncepciji građenja romaneskne priče u obliku *rečnika*. Takva forma daje svakom čitaocu slobodu čitanja i slobodu estetske i književne rekonstrukcije. Ona omogućava da se Pavićevom romanu pristupa kao svojevrsnom umetničkom predmetu gde i sami čitaoci aktivno učestvuju u konstituisanju sopstvene recepcije dela. *Hazarski rečnik* može se čitati kao bilo koje književno štivo: od prve do poslednje stranice. Istovremeno, ova neobična knjiga može prelistavati menjanjem redosleda celina postavljenih u romanu idući od crvene, preko žute do zelene knjige, tj. uspostavljajući lični redosled čitanja; roman je moguće započeti poslednjom knjigom i završiti ga prvom... Štivu se može prići i sa jedne originalnije osnove: čitalac može da istovremeno čita sve tri knjige – crvenu, žutu i zelenu – tako što će u svakoj od njih čitati pojmove koje izabere. Time se upravo pokreće logika čitanja rečnika, logika koja pruža najviši stepen slobode u rekonstituisanju romaneskne priče. Vođen sopstvenom radoznalošću, čitalac može čitati roman kao da iščitava rečnik zanimljivih pojmova. Čitalačka sloboda je toliko velika da je pisac u svom romanu predvideo mesto i za čitaoca koji nikada neće otvoriti njegovu knjigu. Reč je o stranici romana koja prethodi njegovom početku a na kojoj stoji: „Na

ovom mestu leži onaj čitalac koji neće nikada otvoriti ovu knjigu. On je ovde zauvek mrtav.“ (PAVIĆ 2006: 2).

Roman-rečnik omogućava čitaocima potpunu samostalnost u čitanju, visok stepen kreativnosti koji se ogleda u njihovom aktivnom učešću u književnom eksperimentu. Time se virtuelni karakter Pavićevog pristupa književnom delu posebno naglašava. Sve je deo uobrazilje: protagonisti, priča, koncept romana, koncept mogućih čitanja, sam rezultat iščitavanja – rekonstrukcija dela u čitalačkoj uobrazilji; jedina potvrda materijalnosti je sam predmet – knjiga i u njoj naštampana slova. Sve ostalo je dešavanje u rečima, u jeziku, u imaginaciji.

Hazarski rečnik je komponovan iz tri celine, koje se istovremeno poklapaju sa tri različita religijsko-metafizička koncepta sveta: crvena ili knjiga zasnovana na hrišćanskim izvorima vezanim za hazarsko pitanje, zelena ili knjiga postavljena na islamskim istorijskim podacima i žuta knjiga koja odgovara rekonstrukciji istorije Hazara na osnovu hebrejskih pisanih izvora. Pokretači hazarske enigme – likovi koje nalazimo u romanu – nisu uvek prisutni u svim knjigama. Kako bismo mogli sagledati njihovu ulogu u strukturi romana-rečnika, napravićemo tabelu rečničkih pojmova koji se pojavljuju u tri knjige-celine: crvenoj, zelenoj i žutoj.

Crvena Knjiga	Zelena knjiga	Zuta knjiga
Ateh	Aksani, Jabir Ibn	Ateh
Avram Branković	Al Bekri, Spanjard	Daubmanus Joanes
Grgour Branković (videti Stolpnik)	Ateh	Halevi Jehuda
Čelarevo	Hazari	Hazari
Ćirilo	Hazarska polemika	Hazarska polemika
Hazari	Ibn (Abu) Hadrās	Hazarski cup
Hazarska polemika	Kagan	Kagan
Kagan	Kora, Farabi Ibn	Koen Samuel
Lovci snova	Ku	<i>Zapis o Adamu Kađmonu</i>
Metodije solunski	<i>Povest o Adamu Ruhaniju</i>	Liber Cosri
Sevast Nikon	<i>Povest o smrtima dece</i>	Lukarević (Luccari) Efrosinija
Skila Averkije	Mokadaša Al Safer	Mokadasa Al Safer
Stolpnik	Muavija, dr Abu-Kabir	Sangari Isak
Suk dr Isajilo	Mustaj-beg Sabljak	Tibon, Jehuda Ibn
<i>Prica o jajetu i gudalu</i>	Odlomak iz Basre	Veridbeni ugovor Samuela Koena i Lidisije Saruk
	Prstomet	P.S. (Halevijev izvod iz „Hazarskih beseda“ Konstantina Filozofa)
	Zidar muzike	
Appendix I i II		

Likovi koji se ponavljaju u sve tri knjige – *princeza Ateh, njen muž/brat veliki Kagan, Hazari* – kao i pojam *hazarska polemika* čine okosnicu romaneskne strukture. U formalnom smislu, oni omogućavaju primenu paralelnog čitanja romana kao rečnika pojmova. S druge strane, oni zasnivaju kaleidoskopsko viđenje stvari, ostavljajući zanimljivu metafizičku sliku stvarnosti kao zbira u različitosti tumačenja pojava. Tri različita religijska koncepta, tri originalne vizije sveta – hrišćanska, islamska i hebrejska – ukrštaju se i stvaraju sfumatične obrise sveta, slične onima koji se nalaze u slikovitosti sna. Ono što je posebno u kontradikciji sa predstavama o rečniku, kao mestu sve-znanja, jeste činjenica da uporedno čitanje istih pojmova koji se nalaze u različitim knjigama, umesto da upotpunjava znanja o Hazarima, čini da se sve više udaljavamo od moguće istine i početnih činjenica. Ta vrsta perceptivne inverzije postiže poseban destabilizirajući estetski efekat na čitaoca. Svet o nepoznatljivosti sveta, o nedokučivosti znanja pojačava teskobu a time i želju za nastavljanjem potrage kojoj se čitalac spremno predaje: saznati istinu o priči o Hazarima jednako je saznati istinu o svetu i njegovom ustrojstvu.

Virtuelnost Pavićevog romana očituje se i u samom zapletu koji se odnosi na Kaganov san i koji predstavlja okosnicu romaneskne priče. Istovremeno, istorijski izvori, iako mnogobrojni¹, ne omogućavaju pouzdaniju rekonstrukciju samog događaja, kao ni istorijskog puta ovog zagonetnog naroda koji je u jednom času dominirao na prostorima Kaspijskog mora². Prema pisanim podacima³, hazarski poglavar je

---

¹ „The chief reason why we are not more familiar with the Khazars appears to be neither the lack of intrinsic interest presented by their story nor the absence of material, but rather the difficulty of dealing with the existing sources—partly because they are written in a variety of languages, Greek, Arabic, Hebrew, Syriac, Armenian, Georgian, Russian, Persian, Turkish and even Chinese, with which no one can be expected to be conversant at first hand; and partly because of the contradiction and obscurity of data thus afforded.“ (DUNLOP 1954: X). [„Jedan od glavnih razloga zbog kojih nam nije bliska istorija Hazara ne leži u nedostaku interesovanja za nju, niti u nedostatku istorijskih izvora, već u nedostku vezanom za postojeće izvore koji su pisani na brojnim jezicima: grčkom, arapskom, hebrejskom, sirijskom, jermenskom, gruzijskom, ruskom, persiskom, turskom i čak kineskom jeziku, te je teško pomisliti da ih je moguće poznavati odlično; delimično i zbog zamračenosti i kontradiktornosti postojećih činjenica.“]

² « L’empire khazar était essentiellement un carrefour des grandes voies commerciales qui unissaient l’Orient aux pays scandinaves et à l’Occident: Caspienne-Volga d’une part et Crimée-Dniepr d’autre part. Marchands byzantins, arabes et juifs se rencontraient dans leur capital Itil, à l’embouchure de la Volga, et dans la ville que les ingé-

pozvao na svoj dvor najprosvećenije filozofe i teologe svog vremena koji su pripadali trima glavnim monoteističkim religijama kako bi protumačili njegov san:

„Slova koja su ispisivali lovci na snove postajala su sve veća i veća, jedva su uspevali da im se obisnu o krake crtajući ih, knjige su postale nedovoljne i počeli su pismena ispisivati po padinama bregova; reke su tekle strahovito dugo do velikog mora i jedne noći, dok su konji pasli na mesečini, Kaganu je na san došao anđeo i rekao mu:

– Tvorcu su drage tvoje namere, ali tvoja dela nisu.“ (PAVIĆ 2006: 183)

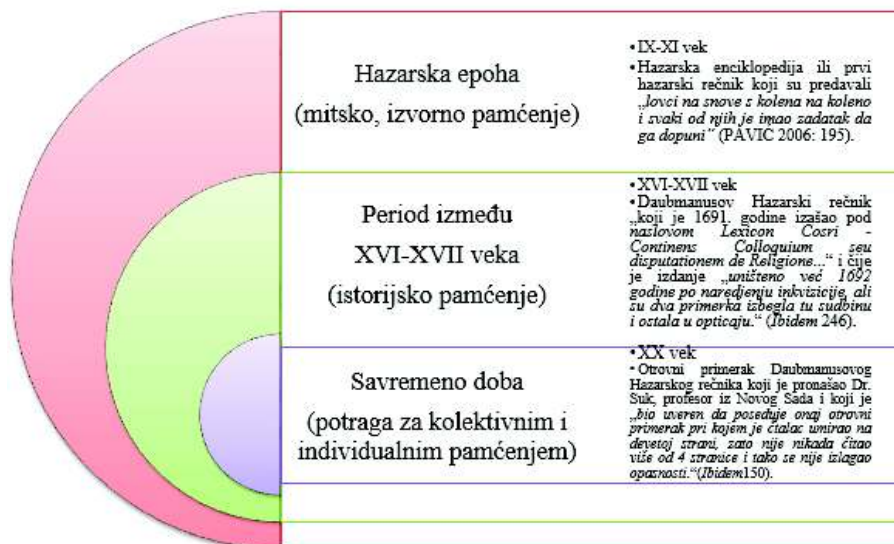
Tačno tumačenje Kaganovog sna je u osnovi zapleta u Pavićevom romanu ; razvijajući se u spiralnu enigmu, hazarska priča poprima sve više strukturu dobro vođenog trilera. Razumevanje poruke sna usloviće i izbor religije koju će, potom, odabrati hazarski poglavar i njegov narod.

Eksperimentalni duh *Hazarskog rečnika* se očituje i u svjevrsnom shvatanju vremena. Budući da je ljudski svet definisan u slikovitosti sna, vremenske granice se pomeraju iz opšteprihvaćene pravolinijske logike sleda sati, dana, meseci i godina. Vreme je shvaćeno kao sjevremenost zbira pojedinačnih trenutaka koji slobodno osciliraju na karti *nesvesnog*, uslovljavaju koliko sadašnjost i prošlost, toliko budućnost i svako dešavanje u životu Pavićevih junaka. Otuda, vremenska struktura romana predstavlja dinamičku celinu u kojoj se različiti istorijski periodi istovremeno, odražavajući svojevrstan istorijat zagonetnog predmeta – Hazarskog rečnika – prepliću i razvijaju u metafizičku metaforu o neuhvatljivom, neosvojivom znanju. Vremenska koncepcija Pavićevog romana mogla bi se grafički predstaviti na sledeći način:

---

nieurs byzantins leur avaient construite sur le Don: Sarkel. » (DUTHILLEUL 1963: 38) [„Hazarsko carstvo je pre svega predstavljalo raskršće važnih trgovačkih puteva koji su spajali Istok sa skandinavskim zemljama i Zapad, s jedne strane, sa Kaspijskim morem - Volgom i, s druge strane, Krimom-Dnjeprom. Vizantijski, arapski i jevrejski trgovci su se sretali u njihovom glavnom gradu Itilu koji se nalazio na ušću Volge, kao i u gradu Sarkel na Donu a koji su sagradili vizantijski inženjeri. “].

³ „They relate that when the king of Khazars had seen in his dream that his intentions but not his works were acceptable to the Creator and was commanded in his dream to seek the works which were acceptable, he enquired of a certain philosopher of the time about his faith. “. (DUNLOP 1954: 117) [„Oni kazuju da kada je hazarski kralj video u snu da su njegove namere, a ne dela prihvatljive Tvorcu, on je postavio pitanja o svojoj veri nekim filozofima iz tog vremena.“].

Potruga za prvobitnim izvorom znanja – verskom knjigom princeze Ateh i religijskim rukopisom lovaca na snove – čije tragove zamagljuje vreme inkvizicijskih zabrana i spaljivanja knjiga, izrasta u metaforu zabranjenog znanja – otrovni primerak daubmanusovog rečnika – koje čoveku izmiče ostavljajući ga na ontološkoj stranputici i potpunom neznanju o svrsishodnosti sopstvenog života. Tajanstveni predmet – izgubljena knjiga – kao i traganje za njom daju novu dimenziju u ideji eksperimenta koji Pavić razvija u svom romanu. Slično Borhesovom postupku, autor *Hazarskog rečnika* pridaje posebnu važnost svetu knjiga.

Knjiga, biblioteka kao čovekov pripitomljeni svemir

Kao u priči *Vavilonska biblioteka* (BORHES 1963), Pavić pristupa životu kao energetske celini stvorenoj od razmišljanja i ideja, pohranjenoj na stranicama knjiga⁴. Svet knjiga je jedini mogući svet u kome čovek može da boravi; kao takav, on predstavlja oljuđenu prirodu, pripitomljeni svemir u kome se čovekova duša kreće kao po svom jedino mogućem mestu rođenja. Univerzum, koji za Borhesa nije ništa drugo

⁴ Prilikom pisanja jedne šire studije o Pavićevoj poetici, postavili smo pitanje autoru *Hazarskog rečnika* o njegovom odnosu prema Borhesu, i posebno Borhesovom shvatanju duhovne realnosti – biblioteke – kao planetarnog odredišta čoveka. U Aneksu br. 1 naseg rada dostavljamo, po prvi put, odgovor Milorada Pavića.

do *biblioteka*, ispunjen je osećanjem teskobe: neograničeni broj knjiga i još veći broj slovnih simbola koji ispunjavaju univerzum-biblioteku premašuje ograničene spoznajne moći ljudskog bića. Mesto sve-znanja lako nadživljuje čoveka sa čijim se nestankom suština postojanja ne menja: *biblioteka* ostaje kao večna, netaknuta stvarnost sveta. Borhesova priča o Vavilonskoj biblioteci izrasta u priču o *ontološkoj grešci* u koju je upala svest čoveka i iz koje ne uspeva da se oslobodi. Uprkos činjenici da čovek poseduje moć čitanja, prepoznavanja pisanog znaka, on ostaje daleko od istine i suštine: rođen *u biblioteci*, okružen hiljadama znakova-poruka, njemu i dalje izmiče razumevanje misterije postojanja. Prema Borhesu, čovek je raspeto biće u Vavilonskoj biblioteci.

Za razliku od Borhesa, kod autora *Hazaraskog rečnika*, svet knjige u kojem dominira ideja knjige nad knjigama i njenog tajnog i tajanstvenog sve-znanja, svet koji uslovljava život čoveka, nije posledica *ontološke greške*: prema Paviću, čovek je pre svega žrtva *ontološke enigme*. Sveto znanje, znanje porekla je dato čoveku; međutim, čovek – neodgovorno i nepouzdan biće – na svom putu kroz vreme izgubio je to znanje i postao plen sopstvene neodgovornosti. Gubljenjem knjige nad knjigama i svetog znanja porekla i suštine univerzuma, čovek je upao u *ontološku zagonetku* iz koje uzaludno pokušava da se izvuče tragajući za izgubljenim rečnikom života. *Hazaraski rečnik*, i kao predmet i kao romaneskna priča, personifikuje položaj čoveka u svemiru i njegovu uzaludnu potragu za prvim sve-znanjem.

Književno delo shvaćeno kao eksperimentalni poduhvat, kome se predaju jednako i pisac i čitalac, i koje simbolizuje potragu za znanjem suštine, nalazimo kao poetski postupak i kod Borhesa, kao i kod Pavića. U *Vavilonskoj priči*, ideja svemoćnog bibliotekara koji uspeva da pronade tajanstvenu knjigu nad knjigama i da, pročitavši je, postane jednak bogovima, u slučaju *Hazaraskog rečnika* dobija još jednu novu nijansu. Eksperimentalni duh Pavićevog štiva izrasta u burlesku: njegov „sveznajući bibliotekar“ je čovek na čijoj koži je ispisana istorija Hazara i to na hazarskom jeziku, hebrejskim pismom. Burleskni ton epizode o hazarskom glasonoši koji putujući po svetu raznosi sve-znanje koje sam u suštini ne poseduje dobiva posebnu dimenziju u trenutku kada *čovek-pergamentna knjiga* izgubi jedan od delova svog tela čime se deo znanja trajno i nepovratno gubi⁵.

---

⁵ „Početak pergamenta je izgubljen i to zato što je poslaniku bio prilikom nekog kašnjanja odrubljen deo tela na kojem su bile ispisane prva i druga velika hazarska godina.“ (PAVIĆ 2006: 96).

Zagonetka trajanja je čovekov usud, a potraga za izgubljenim znanjem osmišljava njegovo zemaljsko trajanje. U tom večnom traganju, čovek obitava u metafizičkoj zamci iz koje uzaludno pokušava da izađe. Istovremeno, tragičnost njegovog položaja u romanu Milorada Pavića dobija jednu novu, oslobađajuću dimenziju: potraga za svetom knjigom princeze Ateh, za sve-znanjem suštine poistovećena je sa igrom. Igra sa stvarnošću, igra u stvarnosti jedini je oblik slobode koji protagonisti *Hazarskog rečnika* mogu da ostvare.

Umesto zaključka

Igra kao prometejski duh koji oslobađa čoveka predstavlja jednu od dominantnih tema u virtuelnom svetu Pavićevih junaka. Ona je i glavni nosilac eksperimentalnog pristupa koji pisac primenjuje u stvaranju romanesknog štiva. Zbilja koju žive ne samo likovi u romanu, već i čitaoci koji su uključeni u virtuelnu igru postojanja i traganja za suštinom, predstavlja virtuelnu, imaginarnu stvarnost zasnovanu na individualnom i kolektivnom pamćenju. Svet, uronjen u kulturno nasleđe i vreme, postaje stvaran tek kroz imaginaciju čitalaca koji poput istinskih istraživača sklapaju delove razbijene enigme postojanja izražene u metafori izgubljene knjige i izgubljenog znanja o Hazarima. Ljudski duh je zarobljen slikom; ona ograničava njegovu spoznaju. Otuda, ideja sveta zasnovana na vrednostima kognitivne svesti i hrišćanske civilizacije, na važnosti reči (verbum), pisanog znaka, knjige i iznad svega, rečnika – enciklopedije znanja, shvaćenog kao simbol knjige nad knjigama, dovedeni su u pitanje. U Pavićevoj viziji sveta oni predstavljaju tek geometrijske simbole, nerazumljive figure, tragove čiji se smisao teško može odgonetnuti. Suština se, po njemu, nalazi negde drugo, u slikovitosti svesti, u slici sna, u imaginaciji koja intuitivnim, nesvesnim putem dolazi do dalekih saznanja, skrivenih u milenijumskom, mitskom pamćenju čoveka. U osnovi svega se nalazi brzo i sporo ogledalo princeze Ateh koja je umrla „*usmrćena istodobno slovima iz prošlosti i iz budućnosti*“ (PAVIĆ 2006: 48).

Aneks 1: Pismo Milorada Pavića

Београд, 14. Октобра 2000.

Dragi prijatelju Goran Kilibin,

oprovodajući se Bašom i njegovim
i na smislivo koje predstavljate
komeš Prof. Julica Hevica i Bio,
felaš duh za sam, naravno, sa
zafobovimom Luitas Štrkosa i
jefimom naučiao: „Na svetju ima
smoto vize garovimih štrkosa
mota garovimih kriditara,
i smoto vize garovimih
lmitanaja of garovimih štrkosa
Štrkos je najgarovimijim
lmitanaj XX veka...“

Što je „Xizrimot pominja“
vobe, što je pominja u koškovim
zemlja nije se zanimana.
Zanimana mo je bjevaskofno
štrkosa. Mo smoti motao
mota koš Štrkosa, a mikiš

дргих писаца које сам волео за
тимама.

С друге стране, осећао сам за
је структура класичног романа
"осиона нека врсина" "про-
крестове осиде" за "дјелу".
Кад кад сам дошао на осиде
за на "хајорски мему" и
мени "структуру романа".
Подео сам за осиде и осиде
и за 5 година сам је каида,
нако сам осиде имао још од
1953. година, каде сам се осиде
развио осиде, а осиде фр. Дор-
ника, осиде осиде осиде
(осиде) осиде и осиде.

Најјуту се за осиде Осиде
осиде осиде осиде, осиде
осиде осиде осиде, осиде осиде и
осиде осиде осиде.

Јулија

CITIRANA LITERATURA

- DUNLOP 1954: Dunlop, Douglas Morton. *The History of Jewish Khazars*. Princeton: Princeton University Press, 1954.
- DUTHILLEUL 1963: Duthilleul, Paul. *L'évangélisation des Slaves, Cyrille et Méthode*. Tournai, 1963.
- DVORNIK 1970: Dvornik, Francis. *Les Slaves, Histoire et civilisation de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine*. Paris: Seuil, 1970.
- PAVIĆ 1985: Pavić, Milorad. „La structure du *Dictionnaire khazar*.“ *Cahiers de poétiques comparées* N°15, Paris (1985): str. 82–97.
- PAVIĆ 1989: Pavić, Milorad. „O hazarskom rečniku.“ *Srpska fantastika* knj. 9, Beograd: SANU (1989): str. 633–638.
- PAVIĆ 1986: Pavić, Milorad. „Barokni sloj u *Hazarskom rečniku*.“ *Delo* XXXII, N°6, Beograd (1986): str. 1–9.

IZVORI

- BORHES 1963: Borhes, Horhe Luis. *Maštarije*. Beograd: Nolit, 1963.
- PAVIĆ 2006: Pavić, Milorad. *Hazarski rečnik*. Beograd: Dereta, 2006.

Sanja B. Bošković-Danojlić

LITTÉRATURE COMME UNE EXPÉRIMENTATION :
LE ROMAN *LE DICTIONNAIRE KHAZAR* DE MILORAD PAVIĆ

Résumé

Dans son œuvre *Le Dictionnaire khazar*, Milorad Pavić dépasse les limites esthétiques du roman contemporain. Il produit une vraie expérimentation littéraire non seulement sur le plan de l'organisation formelle de son récit romanesque – l'emploi de la forme du dictionnaire –, mais aussi sur le plan de la création littéraire qui révolutionne son approche de la réalité : son attitude innovatrice place l'imaginaire, le rêve et l'inconscient comme les seuls moyens de la visualisation du monde. C'est ainsi que l'auteur du *Dictionnaire khazar* crée sa perception originale de la réalité et de l'univers. Cependant, en lui préservant un rôle crucial dans la reconstitution du récit, Pavić intègre le lecteur de la manière active dans la relation auteur-lecteur. Ce rapport innovateur et multidimensionnel de son expression littéraire dynamise la réception de son œuvre. L'esprit prométhéen imprégnant le *Dictionnaire khazar* introduit également un nouveau modèle de la compréhension du monde qui, de son côté, fait que l'écriture et la lecture deviennent un acte d'expérimentation.

Mots clés : roman contemporain, controverse khazar, littérature expérimentale, dictionnaire.

